

Szili Katalin: Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2004, 192 lap.

Szili Katalinnak kettős célja volt könyvének megírásával: megismertetni a magyar olvasóközönséget a pragmatika mibenlétével és más nyelvészeti, nyelvészeten kívüli tudományokhoz való kapcsolatával, valamint bemutatni az eddigi hazai empirikus kutatásokat. A bevezetőben megfogalmazott szándéka szerint elsősorban a nyelvészeti stúdiumok hallgatói számára kívánt magyar nyelvű betekintést nyújtani a nyelvészeti pragmatikába. Elsőként, hiszen mindeddig csak egy-egy részterületet érintő tanulmányt vehettek kezükbe a téma iránt érdeklődők. A kötet három elméleti és egy, a szerző beszédaktusok területén végzett empirikus vizsgálatait összegző fejezetből áll.

A pragmatikával foglalkozó első fejezetben végigköveti azt a folyamatot, amelynek eredményeképpen a pragmatika a „megtúrt fiatal rokon” státusából kinőve a szintaxis és szemantika mellett egyik meghatározó nyelvleírási szintté vált, s szemléletmódjával, valamint tematikájával, a nyelvhasználat körébe tartozó jelenségek vizsgálatával kitágította a nyelvészet addigi határait. A pragmatika szociolingvisztikához és pszicholingvisztikához való viszonyának taglalásával érthetővé teszi kutatási területeinek (kognitív pragmatika, beszédaktusok, társalgáselemzés stb.) elkülönítését.

A második fejezet témája a szemantika és a pragmatika, illetve a szemantikai és pragmatikai jelentés viszonya. Ez utóbbi reláció megfejtéséhez H. P. Grice munkásságát hívja segítségül, de kitekintést nyújt a megnyilatkozások kontextusérzékeny összetevőinek, így a deiktikus elemeknek a szerepét meghatározó újabb munkákra is (I. Stanley, J.–Szabó Z. 2000: 219–61; Perry, John 2001; Heck, Richard 2001: 1–33).

A harmadik fejezetben a beszédaktus-kutatás történetéről, elméleti háttéréről olvashatunk. E rész erénye, hogy Austin és Searle munkásságának leírását sok helyütt kritikai megjegyzésekkel látja el, valamint kiegészíti a legújabb pragmatikai kutatások eredményeivel. A könyv második, empirikus részében a magyar nyelvre vonatkozó intralingvális pragmatikai kutatásokat ismerhetik meg az olvasók a kérés, a visszautasítás, a bocsánatkérés, a bókra adott válasz aktusán keresztül. A vizsgálatok, amelyeket Szili Katalin végzett, képet nyújtanak kommunikációs stratégiáinkról, szándékaink megvalósításának lehetséges módozatairól. De a nagyszámú adatközlő nyelvi viselkedését tanulmányozó kérdőívek adalékul szolgálnak az udvarias nyelvhasználatra érvényes szabályok megfogalmazásához is.

A kutatások módszertani kérdéseiről is itt esik szó. A szerző az anyaggyűjtésben és a feldolgozásban tudatosan olyan eljárást választott, amely lehetővé tette számára, hogy egybevesse eredményeit a hasonló nemzetközi összehasonlító vizsgálatokéival, például a kérés és a bocsánatkérés beszédaktusát nyolc nyelvben feldolgozó CCSARP, azaz a Cross-cultural Study of Speech-Act Realization Patterns projekt adataival, de tanulmányai interlingvális kutatások alapját is képezhetik.

A leggyakoribb és legjelentősebb beszédcselekvések közül a szerző a kérést mutatja be elsőként: a 148 diáktól és 51 felnőttől nyert adat feldolgozása során a kérések szerkezetét és a tulajdonképpeni kérést kifejező fő cselekményt vizsgálta részletesebben. Az elemzések tanúsága szerint a különböző nyelvekben megvalósuló kilenc kérésstratégia közül a magyarok a legközvetlenebbet használják leginkább, amelyben a kérés illokúciós erejét a megnyilatkozásban megjelenő grammatikai mód, leginkább az imperatívusz jeleníti meg. Az úgynevezett származtatott mód használatának dominanciája arra engedne következtetni, hogy „más beszélőközösségek számára sértően durván, túl közvetlenül fogalmazzuk meg kéréseinket” (117). De – miképpen arra Szili Katalin felhívja a figyelmet – a direkt alakhoz nagy százalékban társuló udvariassági kifejezéseknek köszönhetően ez a stratégia az udvarias kérés egyik legfontosabb eszköze lehet, mivel „az imperatívusi szerkezetekről elmondható, hogy tartalmi gazdagságuk – személyt, számot jelölő, a tárgyra utaló képességük –, a csatolt

udvariassági elemek változatossága, sikeresen ellensúlyozzák a felszólító módú igealak egyértelműségét” (119). E megállapítás a magyart mint idegen nyelvet tanító tanárok számára támpontot nyújthat ahhoz, hogy diákjaiknak tanácsot adhassanak kéréseik, felszólításaik sikeres megvalósításához.

A második beszédaktus, az elutasítás vizsgálatakor Szili a legtöbb felmérésnél jóval több, 220 adatközlő hét különböző helyzetben használt nyelvi formáit gyűjtötte össze a Beebe–Takahashi–Ullis–Weltz (1990) és részben a Gass (1999) által használt szempontrendszer alapján. A Beebe–Takahashi–Ullis–Weltz-féle tizenhárom tagot számláló rendszerből a magyarok számottevően három formával, a magyarázattal, a tagadással, valamint a sajnálatkifejezéssel éltek. A stratégiaválasztás meghatározásánál is jelentősebb azonban az, hogy a többi feldolgozástól eltérően a szerző a különböző stratégiák összekapcsolásának mikéntjét, az úgynevezett stratégialáncokat teszi meg elemzésének tárgyává, ebből következően nemzetközi összevetésben is ő foglalkozik először behatóbban a stratégiák egymásra hatásával. (A következő elutasításban például kétfajta stratégiatípus jelenik meg, az elutasítás és a magyarázat, de az utóbbit háromféleképpen is kifejezi az adatközlő: *Nem vállalhatom, mert elutazunk a hétvégére, és nem tudom lemondani már, mert a szállásunk is le van foglalva egy hónapja.*)

A bocsánatkérés beszédaktusának stratégiaegyüttesekben történő elemzése ugyancsak kitűnő ötletnek bizonyult. Jó érzékkel ismeri fel az aktushoz járuló enyhítő és fokozó elemek fontosságát is. Mint mindig, ha a magyar anyag ezt szükségessé teszi, szakít az angolszász klasszifikációval, s létrehozza „a magyarok visszautasításait jellegzetesen megelőző, esetleg követő ún. járulékos beszédaktusok kategóriáját is, amelybe a köszönet, bocsánatkérés, valamint a bók tartoznak” (133). A mennyiségi elemzés során tett azon megállapításával, hogy „önállóan használt, sajnálatot kifejező formák nincsenek, ami érthető, hiszen ebben az esetben más beszédaktusnak (például bocsánatkérésnek) kellene tekintenünk őket” (125), szembeállítható viszont a tény, hogy nonverbális gesztusokkal kiegészítve ugyan, de egyre gyakrabban utasítjuk el így az utcán pénzt kérők vagy akár barátaink kérését is. Valószínűleg egy olyan változás tanúi vagyunk, amely szemünk láttára zajlik a nyelvben, s ami azt bizonyítja, hogy a hasonló kutatások a nyelvben lejátszódó folyamatok megragadását is szolgálhatják.

Az expresszívumokhoz sorolt bocsánatkérés aktusának vizsgálatához szintén nagyszámú (120) adatközlő járult hozzá válaszaival. A bocsánatkérési stratégiák leírása mellett ebben a részben külön figyelmet érdemel az is, hogy a *bocsánat; elnézés; ne haragudj; bocsáss meg* látszólag szinonim alakok használatára vonatkozó szabályok megfogalmazására is vállalkozik. Mind a nyelvészek, mind a kultúrakutatók figyelmét felkeltheti az a tény, hogy Szili a nemzetközi kutatásoktól eltérően – nem nagy számban ugyan –, de talált olyan megnyilvánulásokat, amelyek bocsánatkérés gyanánt a beszélő szégyenét, zavarát fejezik ki: *nagyon röstellem magam; azt sem tudom, mit mondjak*. Emellett fel kellett állítania egy, a beszédaktus hiányát jelölő kategóriát is: nagy szégyenünkben ugyanis néha meg sem szólalunk.

A beszédaktusok végrehajtásának mikéntje – legalábbis az eddigi kutatási eredmények alapján – főleg a társadalmi tényezőktől, így a felek ismertségi fokától, hatalmi viszonyaitól függ. Éppen ezért figyelemre méltó a magyar anyagból levont azon következtetése, hogy sokkal inkább az okozott kár súlyossága határozza meg, milyen mértékben ismerjük el felelősségünket, kérjük a másik megbocsátását, azaz milyen bocsánatkérési stratégiát választunk.

A bókra adott válasszal foglalkozó részben a kéréshez és visszautasításhoz hasonlóan ismét egy szomszédsági pár második felét vizsgálta a szerző 100 nő és 70 férfi megnyilatkozásában. Geoffrey Leech (1983) udvariassági modelljét elméleti keretül választva arra is kereste a választ, hogy miképpen egyensúlyoznak a magyarok az Egyetértés és a Szerénység Elve között. Következtetései szerint a két elv által irányított stratégialáncokban még mindig az utóbbi tekinthető dominánssnak, kiváltképpen a teljesítményünk vagy a külsőnk dicséretét követő megnyilvánulásainkban. Meglepő volt azonban, hogy a beszédpartner tulajdonát (egy autót) megdicsérik nagyobb arányban kaptak a dicsérettel egyetértő választ, ami újabb kérdéseket vet fel a nyelvhasználat vál-

tozásával kapcsolatban. A rendszerbe szabályosan illeszkedő jelenségről van-e szó, vagy éppen ellenkezőleg egy változóban lévő magatartás- és gondolkodásmód jeleként kell értékelnünk a jelenséget?

Az elméleti rész világos szerkezete, a történeti áttekintések és az aktuális kutatások eredményeinek beemelése az okfejtésekbe teszik a szerző művét áttekinthető tankönyvvé. A név- és tárgymutató eligazíthatja az olvasót a pragmatikai elméletek és a gyakorlati kutatások összefüggéseivel kapcsolatban is, így hasznos segédkönyvként forgathatják az egyetemi kurzusok diákjai.

Az eltérő kulturális háttérrel rendelkező nyelvhasználók nyelvi viselkedésének hatékonnyá tételéhez, szándékaik megfelelő, az anyanyelvi beszélők által használt formába öntéséhez elengedhetetlenül szükséges megismerni a beszélőközösségek nyelvhasználati szabályait. Éppen ezért lenne tanácsos a szerző kutatásait a magyart mint idegen nyelvet tanító tanároknak is megismerniük, s azok tanulságait beépíteniük a legújabb tananyagokba. Ösztönzően hat e könyv a további intra- és interlingvális kutatásokra is, hiszen a beszédaktusok hazai kutatásának eddig gátat vethetett a külföldi szakirodalom rendszerszerű ismeretének és a megfelelő számú adatközlő közreműködésével nyert adatoknak a hiánya. A szakirodalomban Szili Katalin foglalkozik először behatóbban a stratégiák egymásra hatásának, kapcsolati rendszerének vizsgálatával, s ezzel új elemzési szempontokkal gazdagítja a beszédaktus-kutatást. Az elutasítás, a kérdés, a bocsánatkérés beszédaktusának vizsgálata során megjelenő stratégiaegyüttes-elemzés nemzetközi jelentőségű tudományos újdonság.

SZAKIRODALOM

- Beebe, L.–Takahashi, T.–Uliss-Weltz, R. 1990. Pragmatic Transfer in ESL refusals. In: Scarcella, R.–Andersen, E. –Krashen, S. (eds.) *Developing communicative competence in a second language*. New York. Newbury House, 55–73.
- Gass, S. 1999. Interlanguage refusals. A cross-cultural study of Japanese-English. Berlin, New York. Mouton de Gruyter.
- Heck, Richard 2001. Do demonstratives have senses? *Philosophers' Imprint* 2.
- Leech, Geoffrey 1983. *Principles of Pragmatics*. London. Longman.
- Stanley, J.– Szabó Z. 2000. On quantifier domain restriction. *Mind & Language* 15.
- Perry, John 2001. *Reference and reflexivity*. Stanford. CSLI Publications.

Maróti Orsolya